

UDC 94(477.7)(=163.2)

BULGARIAN COMMUNITY OF AZOV SEA REGION: ISSUES OF HISTORICAL MEMORY AND ETHNO-CULTURAL IDENTITY

I. Semyvolos

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
fidelukr@gmail.com

The article deals with the complexities of the polyethnics history of the Northern Azov Sea Region on the example of the Bulgarian community. The beginning of the formation of a permanent national composition of the population of the Northern Azov Sea Region falls to the second half of the 18th century, where the policy of the Royal government created conditions for the settlement and economic development of the region by representatives of both the peoples of the Russian Empire and the neighboring states. Integrative interethnic processes have resulted in the numerous mutual borrowings and contributed to the emergence of common features of the region's culture. The emergence of Bulgarian colonies on the site of the former Nogai settlements was the last mass migration to these lands in the 19th century. An important part of the history of resettlement is the narrative about the obstacles and woes experienced by settlers on their way. There were two flows of resettlement – from the Russian part of Bessarabia (Bulgarians, Albanians, Gagauzes, Russians and Ukrainians) and directly from Bulgaria – from the south-eastern regions. The latter faced the aftermath of the resettlement of Muslims to the Ottoman Empire, which led to a deterioration of the Bulgarian population, since the placement of emigrants was entirely borne by the Bulgarians. The emergence of the Tatars has also aggravated the resettlement of the local peasants. The cultural trauma of the Bulgarian community is considered through four important representations. The *nature of pain* is persecution in the homeland and the search for a better destiny in a foreign country with self-identification of refugees. The *nature of the victim* – the group has learned pain through human losses during the resettlement and the first difficult years of life on new lands. The *distribution of responsibility* – the Turks, as a factor that forced some Bulgarians to leave their land. The connection of the victim with the broader audience – the *trauma of resettlement* was mostly carried out within the community, and since the 2000s, the Bulgarian community convenes “Bulgarian Cathedral”

annually in autumn to mark the anniversary of the resettlement to Azov Sea Region.

The analysis of narrative and field sources has shown that the cultural trauma caused during the resettlement has become an important element in the formation of the identity of the Azov Bulgarians. The theme of scattering, the anguish of the Motherland, the forcedness of this step to protect their families from the dangers of another's unfriendly land, are the most commonly used images that have been consolidated in collective memory in the context of resettlement.

Keywords: Northern Azov Sea Region, Bulgarian community, colonization, settlers, collective memory

І. М. Семиволос

БОЛГАРСЬКА СПІЛЬНОТА ПРИАЗОВ'Я: ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

За свою багатомісячну історію Північне Приазов'я переживало і часи злету, і часи занепаду. Історично пов'язане з морем і давніми шляхами сполучення, Приазов'я – це територія, на якій здавна відбувалися масштабні історичні події, пов'язані з мешканням і переміщенням багатьох народів. Тут зароджувалися, розвивалися і гинули різні культури. Динамічність соціальних змін зберігалася і в більш пізні періоди, за Середньовіччя і нового часу, коли ці землі у зв'язку з геополітичним і військовим протиборством входили до складу різних державних утворень та були місцем переселення представників багатьох народів та етносів.

У ранньомодерний час ці землі були у васальній залежності від Кримського ханства і належали Джамбуїлуцькій ногайській орді, що з'явилася на українських землях у середині XVI ст. з північнокавказьких степів. У ході російсько-турецької війни 1768–1774 років орда визнала протекторат Російської імперії і в 1771 році була переселена на Кубань. Згодом, у 1790 році, частина ногайців з дозволу російського уряду повернулися до Приазов'я і продовжили звичне заняття відгінним скотарством. У 1812 році, після розпорядження графа Якова де-Мезона¹ спалити кибитки

¹ Де-Мезон Яків (de-Maison) – граф, французький емігрант, народився в середині XVIII століття; був прийнятий на російську службу в 1802 р. У 1808 р. за наказом герцога де Рішельє був призначений приставом ногайських орд та залишався на цій посаді до 1822 року. Відомий своїми

ногайців, останні були змушені перейти до осілого способу життя. Вздовж степових річок були закладені постійні поселення (аули). Столицею приазовських ногайців стало засноване в 1821 році місто Ногайськ. Утім у 60-х роках XIX століття через невдоволення діями царського уряду щодо перетворення їх в осілих землеробів та спроби християнізувати, а також під впливом турецької пропаганди більша частина ногайців емігрувала до Османської імперії. Паралельно з цим після ліквідації Запорозької Січі приазовські землі заселяються представниками різних етнічних груп як православного віросповідання (ромеї та уруми), так і протестантів різних напрямів (переважно німецькомовні колоністи), а також духоборів та молокан (здебільшого росіяни).

Отже, початок формування постійного національного складу населення Північного Приазов'я припадає на другу половину XVIII ст. Колонізаційна політика царського уряду створила умови для заселення та господарського освоєння регіону представниками як народів Російської імперії (українців, росіян, євреїв та інших), так і держав-сусідів (німців, болгар, чехів та інших). Інтеграційні міжетнічні процеси спричинили численні взаємні запозичення і сприяли виникненню спільних рис культури цього поліетнічного регіону.

Виникнення болгарських колоній на місці колишніх ногайських поселень було останнім масовим переселенням на ці землі в XIX столітті. Як справедливо зазначає мелітопольська дослідниця Людмила Глинська, характерною ознакою Запорізького Приазов'я було постійне ускладнення етнічної палітри на землях, де майже не залишилося корінних мешканців, оскільки населення складалося з самого початку з переселенців. Тому саме відсутність корінного населення позбавляла певного стрижня чи, можна сказати, "характеру" місцевого мешканця [Глинська 2012, 41–43].

Історія заснування болгарських поселень у Приазов'ї тісно пов'язана з перманентними війнами, які вела Російська імперія з Османською. Для болгар, які перебували під владою Порти з кінця XIV століття, однією з форм протесту проти асиміляції стало переселення в інші країни – Угорщину, Трансільванію та

енергійними заходами стосовно переходу ногайців до осілого способу життя. Жив серед ногайців, добре вивчив побут цього народу і користувався великим авторитетом. Помер у 1837 році.

Волощину. Масове переселення та формування болгарської діаспори на території сучасної України належить до другої половини XVIII століття. Дослідники ділять болгарську колонізацію на три періоди. У першому (друга половина XVIII – початок XIX ст.) переселення болгар відбувалось окремими незначними групами. Для другого періоду (1806–1863) характерні великі переселенські хвилі, пов’язані з черговою російсько-турецькою війною або з її наслідками. У третьому періоді (1863 – кінець XIX ст.) масове переселення з-за кордону припиняється й нові села створюються за рахунок внутрішньої колонізації.

Слід сказати, що царський уряд завжди розглядав переселенську політику як засіб для посилення свого впливу на Балканах. На початку XIX ст. болгарські колонії виникають у Херсонській області та Криму, на землях захопленого Російською імперією Кримського ханства. У Буджаку головний потік болгарських переселенців осідав у містах Ізмаїлі, Кілії, Рені, Акермані. Там до початку ключової для історії болгарських переселенців війни 1806–1812 років мешкало більш ніж 8 тис. болгар та гагаузів. За результатами російсько-турецької війни 1812 року Бессарабія відійшла до Росії, і на її теренах з’являються болгарські колонії. Цей процес пришвидшився після указу М. Кутузова, у якому той обіцяв виділити вільні землі для болгар-переселенців із наданням останнім статусу іноземних колоністів. У 20-х роках XIX ст. загальна кількість переселенців становила вже 24 тис. осіб. Цей період відзначається активною діяльністю повноважного намісника Бессарабської області (з 1820 р.) та головного попечителя і голови Піклувального комітету іноземних колоністів Південної Росії генерала від інфантерії Івана Микитовича Інзова. Саме на нього покладалося виконання “Указу про задунайських поселенців”, у якому велика увага приділялася, зокрема, болгарам та гагаузам. І. Інзов вважається засновником міста Болграда, і його пам’ять зберігається в назвах сіл, вулиць, закладів тощо. У жовтні 2017 році в Болграді на місці декомунізованого Леніна був відкритий пам’ятник генералу Інзову як засновнику міста².

² Перший пам’ятник генералу Інзову був відкритий у 1911 році, але був демонтований під час румунського правління. Судячи зі стилістики, скоріше за все, пам’ятник і написи були відтворені з попереднього оригіналу. “Генералу Н. М. Інзову 1768–1845 гг. Основателю г. Болграда.

Відповідно до Указу, кожна родина переселенців отримувала 60 десятин землі на правах узуфрукту. Колоністи звільнялися на декілька років від податків та повинностей, рекрутського набору до армії та розміщення військ у своїх поселеннях у мирний час. Але разом із потоком переселенців, які переселялися до Буджака, зокрема, і через економічні причини, був помітний і зворотний процес рееміграції через неврожаї, епідемії та агітацію з боку Порту.

З Першою Кримською війною 1853–1856 рр. пов'язане нове переселення болгар. Невдалий хід війни та відступ російської армії з Болгарії спричинили масову евакуацію болгар, що брали участь у війні на боці Росії. Наприклад, із Сілістерського краю переселилося 6,6 тис. осіб. Поразка Росії, погані врожаї, амністія та надання пільг тим, хто повернеться, сприяли масовій рееміграції. За Паризькою мирною угодою 1856 року Росія втратила південну частину Бессарабії, а разом з нею і 40 болгарських колоній з центром у Болграді. Болгарам, що залишилися під владою Молдовського князівства, спочатку гарантували всі колишні права, але згодом, після того як закінчився термін, визначений для добровільного переселення до Російській імперії, влада позбавила колоністів привілеїв. Це спричинило цілу низку протестів і заворушень, що, врешті-решт, призвело до масового переселення болгар, гагаузів, росіян та українців спочатку на територію Бессарабії, яка контролювалася царським урядом, а потім вже до Приазов'я³.

Передумови цього переселення виникли внаслідок еміграції в 1860 р. до Туреччини приазовських ногайців, після чого в північних, материкових повітах Таврійської губернії спустило понад 80 аулів [Пачев 1996]. Це створило можливість для прибуття переселенців як з центральних українських губерній, так і з-за кордону. Окрім прямого конфлікту колоністів з молдовським урядом, переселення болгар з молдовської частини Бессарабії було викликане низкою політичних та економічних причин, а саме агітацією Росії та зростанням продуктивних сил у колоніях і необхідністю

От вечно признательных потомков болгар переселенцев, беззаветно преданных сынов Отечества”.

³ За: <http://literator.in.ua/14-bolgary.html>

розширення землеволодіння. Важливою частиною історії про переселення є наратив про перешкоди та поневірвання, яких зазнали переселенці на своєму шляху, – від дій молдовських урядовців, які перешкоджали легальному виїзду поселенців, до неорганізованості та невідповідності російського уряду прийняти і розмістити цих людей. Також важливо зазначити, що мало місце два потоки переселення – з російської частини Бессарабії (болгари, албанці, гагаузи, росіяни та українці) та безпосередньо з Болгарії – з південно-східних регіонів⁴. Останні зіткнулися з наслідками переселення мусульман до Османської імперії, що призвело до погіршення становища болгарського населення краю, оскільки влаштування емігрантів повністю було покладено на болгар. Поява татар також посилила переселенські настрої серед місцевих селян, оскільки перші з ностальгією розповідали про Крим як про райське місце, агітували за переселення⁵.

Протягом 1861–1862 років болгари у Приазов'ї заснували 34 колонії з кількістю населення, яка становила 5153 родини, або близько 25000 осіб. Межі заселення – від ногайського аулу Бердянка на р. Берда до аулу Кіз-Яр (теперішній Мелітополь), що становило 214 тис. десятин землі. Найбільш активно освоювалися землі Бердянського повіту. Переселенці дістали статус колоністів, їм були надані привілеї – 50 десятин землі на кожне подружжя [*на всяке венчило*] та по 15 рублів золотом і 80 кг жита для посіву. Також вони звільнялися від податку – на 10 років, від служби в армії – на 25 років [Паскалов 2016]. Практично одразу після переселення колоністи зіткнулися з неврожайами і спробували переселитися в 1866 році на Кубань. Після відмови царського уряду для стабілізації ситуації в колоніях було ухвалене рішення

⁴ Ця остання хвиля переселень болгар безпосередньо з Болгарії була спричинена не в останню чергу переселенням татар із Криму та ногайців із Приазов'я.

⁵ Як стверджують дослідники, скоріше за все, спеціального договору між Росією та Туреччиною з цього приводу не було (хоча такі чутки й поширювалися серед болгар). Існувала лише приватна домовленість російського консула в Стамбулі Лобанова-Ростовського з турецьким урядом про те, що турки не чинитимуть перешкод такому переселенню. Насправді турецькі чиновники активно протидіяли спробам міграції.

про передачу доходів від земель на користь колоній. У кожній із колоній була побудована церква, а в Преславі в 1875 році відкрилася семінарія для підготовки священників та писарів, у якій перші десять років викладання було болгарською мовою. Станом на кінець XIX ст. (перепис населення 1897 року) в Бердянському повіті мешкали 31 тисяча 843 особи болгарського походження, що становило 10,4 % від загальної кількості населення. Всього болгарського населення в регіоні мешкало 41 тисяча 260 осіб. Для порівняння: кількість німців становила 78305 осіб, і 23840 з них мешкали в Бердянському повіті.

Колективна травма та національна ідентичність. Вище вже була згадка про поневір'яння, яких зазнали болгарари у процесі переселення. Але найбільшу колективну травму вони дістали після того, як переселенці досягли кінцевого пункту. Мишо Хаджийський малює катастрофічну картину перших років життя переселенців у Приазов'ї:

“...и ноцем при воя на вълците бежанците разпознавали къде са се настанили селата... Първите руски зими били жестоки, а бежанците ги посрещали в колибите, опушени с тръсника, с котлон посредата. Край огнището старите разказвали за незабравимия роден край, родния Балкан”⁶.

Колективна травма має місце, коли члени якоїсь спільноти відчувають, що їх змусили пережити яку-небудь жакливу подію, що залишає незгладимі сліди в їхній груповій свідомості, назажди закарбовується в їхній пам'яті і докорінно та незворотно змінює їхню майбутню ідентичність [Александр 2012]. Відповідно, травми є події, які руйнують відчуття благополуччя в індивідуального або колективного актора і створюються суспільством. На думку Артура Ніла (*National trauma and collective memory*) національні травми створювалися індивідуальними та колективними реакціями на події, які наче вулкан, потрясли основи соціального світу, породили хаос і радикальні зміни впродовж короткого часу. Аби травма виникла на рівні спільноти, соціальні

⁶ “І вночі під вий вовків біженці дізнавалися, де будуть засновані [їхні] села... Перші російські зими були жорстокі, і біженці зустріли їх у хатах, зроблених з очерету, із плитою [піччю] посередині. Поруч із каменом старі розповідали про незабутню батьківщину, рідні Балкани” [Паскалов 2016, 15].

кризи мають стати культурними кризами. У створенні нового північного нарративу культурної травми (*master narrative*) головну роль відіграють чотири важливі репрезентації.

Природа болю. Що саме сталося з цією групою та з більшою спільнотою, частиною якої є ця група.

Група зазнала переслідувань на батьківщині і була змушена шукати щастя на чужині. Самоідентифікація – біженці – свідчить про вимушеність цього кроку. Більша спільнота, частиною якої є ця група, на той момент перебувала під владою Османської імперії, “*в турсько робство*” – у турецькому рабстві.

Природа жертви. Яка група людей пізнала на собі цей біль. Були вони індивідами, чи групою, чи членами більш загальної групи.

Група пізнала цей біль через людські втрати під час переселення та перших тяжких років життя на нових землях, через тугу за рідною землею, яку в умовах того часу вони, скоріше за все, більше ніколи не побачили. Всі ці пізнання перегукуються з героїчною, тривалою та кривавою боротьбою болгар за своє національне визволення:

«Въпреки жестокото потисничество, те запазили в съзнанието си България като “държава на духа”... Българите в борбата за своята свобода дали изключително големи жертви»⁷.

Зв’язок жертви з ширшою аудиторією. До якої міри члени аудиторії співвідносять себе із членами групи, що постраждала.

Треба зазначити, що переживання травми переселення здебільшого відбувалося всередині спільноти і майже не виносилося на загал. В умовах уніфікації за часів Радянського Союзу така поведінка була виправдана. Лише починаючи з 2000-х років, болгарська громада щорічно восени скликає “Болгарський собор” для відзначення чергової річниці переселення до Приазов’я.

Розподіл відповідальності. Для створення переконливого нарративу надзвичайно важливо встановити особу злодія.

Оскільки чітко визначені природа болю та природа жертви, то зрозумілою є й особа злодія – жорстокого турка, який змусив їх залишити свою землю:

⁷ “Незважаючи на жорстоке гноблення, вони зберегли у своїй свідомості Болгарію як “духовну країну”... Болгари в боротьбі за свою свободу понесли надзвичайно великі жертви” [Паскалов 2016, 13].

“Били принудени да напуснат родната си земя”, “защото дойдехме тука отдалече, от България. Там турците много ни мъчеха”⁸.

Дуже поширеним є порівняння турків із вовчою зграєю, як, наприклад, в оповіданні *“Не пейте, че турците ще дойдат”*⁹ про вкрадену турками наречену тощо.

Отже, виходячи з аналізу текстів, а також матеріалів польової роботи, можна припустити, що культурна травма, завдана під час переселення, стала важливим елементом у формуванні ідентичності приазовських болгар. Тема розсіяння, туги за батьківщиною, вимушеність цього кроку задля захисту своєї родини від небезпек¹⁰, чужа непривітна земля¹¹, дикий вовчий степ¹² є найпоширенішими образами, які закріпилися в колективній пам'яті в контексті переселення.

“...че тий ми света пръсная / света ми Българията / майка с деца разделя / в Таврия ни пратия”.

“...що мій світ розсіює / мій світ Болгарії / мати з дітьми розділена / в Таврію відправили”.

Важливими також є усвідомлення та обговорення цієї травми. Під час відзначення 156-ї річниці переселення (Болгарський собор) зазначалося, що дата переселення не святковий день, а день, коли “поневолені¹³ знайшли притулок у випалених степах Таврії”¹⁴.

⁸ “...були змушені залишити рідну землю... чому що ми прийшли сюди здалеку, з Болгарії. Там турки дуже нас мучили” [Паскалов 2016, 37–38].

⁹ “Не співай, бо придуть турки” [Паскалов 2016, 37–38].

¹⁰ “...за даопаят своя род” – ряд з вірша Ніко Стоянова “Българин да си стане”. Народився на Одещині, мешкає в Молдові. Засновник та головний редактор першої в Республіці Молдова газети молдовських болгар “Родне слово”.

¹¹ “на чужда земя, / далечна-непозната, / без дом, без род отиваме / свободни да живееме / и майката България / с сърцето ще носиме” – “Тепер на чужій землі, / далекій-невідомій, / без дому, без родини, ми йдемо вільно жити, і матір-Болгарію / в серці ми будемо носити”.

¹² “Дивите вълчи стени”.

¹³ “Нашите дядів ци още преди сто години се преселили, бягали от турского робство” [Паскалов 2016].

¹⁴ Цікаво, що у 2013 році в ЗМІ про 150-ліття переселення болгар писали як про свято. Дивись, наприклад: “Сегодня болгары являются

Золота доба. Це метафора, яка характеризує період найвищих досягнень. Вона покликана представити певний історичний період розквіту культури та могутності і являє собою реконструкцію минулого для інтерпретацій і пояснень актуального сьогодення. Відповідно формується певний ідеальний архетип, який визначає критичне ставлення до сьогодення.

Для болгар Приазов'я такою золотою добою був відносно невеликий період із середини другої половини XIX ст. до початку Першої світової війни. Цей період збігається з активним розвитком колоній, які перетворюються на потужні сільськогосподарські та промислові центри. Практично всі респонденти, з якими вдалося поспілкуватися, відзначають, що царський період був найкращим для болгар: “Было хорошо, когда не мешали жить, до раскулачивания. При царе жилось лучше всего”¹⁵.

*«Донесеното от Балканите име и трудолюбие възродили в еднокътче на таврийската земя златното време на българите, което се изразило тук с епитетите “златна” Инзовка и “сребърен” Преслав»*¹⁶.

Цікаво, що тут ми маємо поєднання двох періодів “золотої доби” – міфологічних уявлень про щасливі часи на батьківщині із життям у болгарських колоніях на Приазов'ї. Золота доба закінчилася разом з початком Першої світової війни, де Болгарія воювала на боці Центральних держав. Після більшовицького перевороту 1917 року і з початком громадянської війни болгарські колонії поступово опиняються в епіцентрі бойових

третьей по численности нацией, которая проживает на территории Запорожской области. Поэтому 150-летие переселения болгар на земли Таврии – это наш общий праздник. Приветствие от главы Запорожской ОГА Александра Пеклушенко участникам праздника передал его заместитель Андрей Гамов. Он подчеркнул, что Приморский район стал эпицентром празднования такого знаменательного события, как 150-летие переселения болгар в Таврию, потому что почти треть населения этой территории составляют болгары” (за: https://v-trifon.io.ua/s390010/150_let_pereseleniya_bolgar_v_priazove).

¹⁵ Інтерв'ю з Юрієм Гогунським.

¹⁶ «Ім'я та працьовитість, принесені з Балкан, разом відродили золоту добу болгар на таврійській землі, яка виражалася тут епітетами “золота” Інзівка та “срібний” Преслав» [Паскалов 2016].

дій¹⁷ і стрімко занепадають [Грищенко 2015]. Якщо колективна травма часів переселення усвідомлена¹⁸, то у випадку із трагічними подіями першої половини ХХ сторіччя ситуація набагато складніша. Тут скоріше йдеться про витіснення травми. Лише останнім часом, за твердженнями інтерв'юерів, починається “відновлення пам'яті”. Паралельно зі встановленням пам'ятних знаків на честь заснування сіл розпочався процес встановлення пам'ятних дощок видатним особистостям – місцевим болгарам, імена яких тривалий час були під забороною¹⁹. Значну роль у відновленні національної пам'яті приазовських або таврійських болгар відіграє робота кореспондента газети “Роден край”, яка виходить болгарською мовою, Леоніда Паскалова. Саме його зусиллями вдалося зібрати безцінні свідчення політичних репресій та голодомору, зберегти для нащадків складну історію запорізьких болгар ХХ століття. У 2016 році побачила світ його книга “Таврійські історії”, у якій зібрано понад 100 спогадів про минувшину. Книга Леоніда Паскалова продовжує традиції попередників, які залишили безцінні свідчення про переселення та перші десятиліття життя болгар на запорізькій землі в ХІХ та на початку ХХ століття.

Репресії та голодомор. Завершення громадянської війни і початок політики коренізації були зустрінуті болгарською інтелігенцією з ентузіазмом. Відповідно до політики коренізації в 1925 році було створено два болгарських національних райони – Романівський (Коларівський) та Цареводарівський. У 1930 році відбулося злиття двох районів в один, який проіснував до

¹⁷ Ворожі сторони, намагаючись винищити все на своєму шляху, тим самим повністю зруйнували господарства болгарських поселенців – були розорені угіддя, пасовища, зруйновані транспортні засоби. Все це завдало непоправного удару по колись квітучих болгарських колоніях [Грищенко 2015].

¹⁸ Це відбулося ще внаслідок того, що цей драматичний період був описаний у художніх творах М. Хаджийського.

¹⁹ Наприклад, у селі Інзівці була встановлена пам'ятна дошка на честь Мишо Хаджийського, болгарського письменника, історика, публіциста, громадського діяча, лідера та національного героя болгар Таврії часів Другої світової війни, жертви комуністичних репресій.

1939 року²⁰. В освіті період коренізації характеризувався передусім відродженням викладання болгарської мови, яка була заборонена при царській владі. З 1921 року запрацювали курси вчителів болгарської мови на базі колишньої семінарії, а з 1924 року на тій самій базі відкрився Преславський болгарський педагогічний технікум, який готував педагогічні кадри для всієї України²¹. Динаміка охоплення учнів болгарською мовою в часи коренізації була різюча. У 1924 році було 43 болгарські школи, де викладали 98 учителів і навчалося 4314 учнів. Наприкінці 20-х років ХХ ст. освітою болгарською мовою були охоплені 90 % учнів.

Колективізація і розкуркулення – ще одна витіснена травма, яка посилюється абсолютною ірраціональністю дій влади:

“През 20-те/30-те години икономическият и культурният живот... бил прекъснат от тогавашната власт, която преди сама го унищирала. Найбогатите потомци на пресельниците били розкулачени и изселени в Сибир, а най-будните представителни на националната интелегенция – репресирани и растреляни с абсурдни обвиненія в национализъм и сътрудничество с чуждестанни розузнавателни служби”²².

Розкуркулення поряд із голодоморами 1932–1933 та 1946–1947 років – найбільш згадувані події у спогадах приазовських болгар старшого віку, які вдалося зафіксувати на початку 90-х років минулого століття. У цьому контексті не можна не згадати про трагічну долю першого секретаря райкому партії Степана Цвяткова, вихідця із села Коларівки, який був заарештований у

²⁰ Всього на території України існувало чотири болгарських національних райони – Коларівський та Цареводарівський (Ботевський) на Приазов’ї, Голямбуйлівський (Благоєвський) у Бессарабії та Ольшанський у Кіровоградській обл.

²¹ Серед випускників педагогічного технікуму болгарські літератори того часу – *Хаджийски* и *Гедиков* от *Инзовка*, *Власов* от *Манойловка*, *Суфларски* от *Трояни*, *Мунтянов* от *Зеленовка*, *Рулевски* от *Петровка*, *Фуклев* от *Преслав*.

²² “У 20–30-ті роки економічне та культурне життя... було перервано тодішньою владою, яка спочатку сама це ініціювала. Найбагатші нащадки переселенців були розкуркулені та вислані до Сибіру, а найвизначніші представники національної інтелегенції – репресовані та розстріляні за безглуздими звинуваченнями в націоналізмі та співпраці з іноземними спецслужбами” [Паскалов 2016].

1936 році як учасник троцькістського та націоналістичного підпілля і страчений у віці 32 роки. За час перебування його на посаді керівника району С. Цвятков підтримував розвиток національної культури, освіти та, зокрема, домогся виділення в 1933 році продовольчої допомоги селянам, які потерпали від голодомору. У контексті знищення в середині 30-х років болгарської інтелігенції Мишо Хаджийський писав:

«Винаги, щом Съветите губят почвата под краката си те правят отстъпки. В годините на гражданската война б кагато съветската власт се крепеше на косьм, дадена бе свобода на националните малцинства. А в 1936 г., когато положението се измени и Съветите помислеха, че са стъпили вече здраво на краката си, те цялата комедия с “националната свобода и независимост” с един удар я розрушиха»²³.

У селі Коларівці, яке після декомунізації дістало назву Болгарка, у 2012 році був вставлений пам'ятний знак болгарам України – жертвам репресій, який увінчує бюст Степана Цвяткова. Подібний пам'ятний знак встановлений також у центрі села Преслава.

Голодомор 1932 року вдарив по болгарських селах так само, як по українських. У своїй книзі “Българи в Таврия” М. Ходжийський так описує картину голоду:

“Порожни села, трупи померлих на дорогах, на вулицях. Померлих не ховали, бо не було кому копати могили. Були випадки людожестства. Радіо передавало в той самий час веселі шлягери!”

Пам'ятник жертвам голодоморів у болгарському селі Строганівці, поруч із церквою УПЦ КП, де на стелі поряд із прізвищами померлих написана їхня національність і де наочно видно, що кожен другий померлий болгарин, є, на мою думку, вдалою спробою інтегрувати болгарський та український трагічний досвід про голодомори, що підкреслює спільність долі двох народів²⁴.

²³ «Кожного разу, коли Совети втрачали ґрунт під ногами, вони робили поступки. У роки громадянської війни, коли радянська влада зміцнювалася, була надана свобода національним меншинам. І в 1936 році, коли ситуація змінилася і Совети думали, що вони вже міцно стоять на ногах, вся комедія з “національною свободою і незалежністю” була припинена одним ударом» [Паскалов 2016, 73–76].

²⁴ Навколо виникнення цього монумента деякий час існував конфлікт. Ідея пам'ятника жертвам голодомору належить меценату, вихідцю із села Строганівки Олександру Неалову. Але його ініціатива зустріла

Останньою краплею в “комедії з національною свободою та незалежністю” стали русифікація середньої освіти та перепрофілювання педагогічного технікуму, який також у 1938 році перейшов на російську мову²⁵. Друга світова війна ще більше стигматизувала болгарське населення. Спираючись на факт того, що Болгарія була союзницею Німеччини, військових болгарського походження відкликали з діючої армії, а після звільнення Ногайська та району від нацистів *“почти всичкотовъ зрастно мъжко население било мобилизирано и изпратено трудовата армия в Гурьев, откъдето само от Преслав 80 души не се е върнали”*²⁶.

Аби не потрапити під репресії, багато хто приховував свою національність, записуючи дітей росіянами або українцями, або тікав в інші міста Радянського Союзу. Болгарська спільнота, яка мешкала на території Криму, була повністю депортована з території півострова разом із кримськими татарами та іншими національними меншинами. Під висилку потрапили навіть робітники болгарського походження, які приїхали до Криму в пошуках роботи:

*“Но там се започна изселването на татари, българ и други национални малцинства и нас, заедно с тях, ни изгъдиха от Крим”*²⁷.

До 60-х років з огляду на травматичне минуле болгарська громада залишалася переважно закритою групою²⁸. У 70-х роках паралельно з русифікацією²⁹ почала слабнути внутрішньогрупова

жорстку протидію з боку тодішнього голови сільради, представника КПУ Чубуклієва, також болгарина за національністю. Останній постійно погрожував знести цей монумент (за: <http://strelaua.com/2013/novosti-zaporozhya/bolgarskaya-diaspora-zaporozhya-dokazala-chto-narody-v-ukraine-druzhny-nesmotryavideo-fotoreportazh.html>).

²⁵ 1936 року відбувся процес проти “болгарських націоналістичних елементів” у Преславському педагогічному технікумі.

²⁶ “Майже всі чоловіки були мобілізовані і відправлені до трудової армії в Гур’єв (Казахстан), звідки тільки у Преслав не повернулося 80 людей” [Паскалов 2016].

²⁷ “Але почалися висилки татар, болгар та інших національних меншин, а нас разом з ними вивезли з Криму” [Паскалов 2016, 44].

²⁸ “Мы держались особняком”, інтерв’ю з Юрієм Гогунським.

²⁹ Аргумент, який використовували радянські чиновники для пояснення необхідності русифікації: “Нам эта цыганщина не нужна”.

згуртованість. Характерною особливістю радянського управління в Приморському та Бердянському районах Запорізької області була практична відсутність на керівних посадах представників болгарської національності.

Українська доба

Наприкінці 80-х років на тлі перебудови в Радянському Союзі пожвавилася національне життя й активно запустився процес створення національно-культурних товариств. У 1989 році активісти болгарської культури створюють Приморське болгарське культурно-просвітницьке товариство “Сдружение”. Як зазначив Л. Паскалов, *“началось меняться отношение к национальным меньшинствам и стали разрешать учить свой язык”* [Паскалов 2016]. З червня 1992 року починає виходити болгаромовна газета “Роден край” – як додаток до загальноукраїнської газети “Голос України”. З 1996 року розпочав роботу Приморський українсько-болгарський регіональний багатопрофільний ліцей, у якому викладається болгарська мова. У Бердянському педагогічному університеті з 2002 року готуються фахівці з викладання болгарської мови та літератури. По селах для охочих працюють недільні школи. За спостереженнями, *“всі, хто хоче вивчити мову, мають таку можливість. Вчать переважно для вступу у виші Болгарії”*.

Втім, проблема русифікації, на жаль, залишається актуальною. За свідченням Л. Паскалова:

“...в советское время не было возможности учить язык и молодёжь русифицирована. Когда мы учились в школе, нам преподаватели запрещали говорить на болгарском. Только на русском, иначе вы не сможете [хорошо учиться]” [Паскалов 2016].

До того ж болгарські села в Приазов'ї здебільшого невеликі (близько 500–600 осіб) і при масовому відтоку молоді швидко втрачають мову. З метою підвищення кваліфікації вчителів з початку 2000-х років активно діє угода з Республікою Болгарією про учительський обмін, стажування та навчання в Болгарії. Зусиллями місцевих активістів відроджені та активно впроваджуються народні болгарські свята – “Трифон Зарезан”, “Баба Марта” тощо.

Важливо, що на сьогодні представники болгарської спільноти Приазов'я мають можливість, на відміну від радянських часів, посідати будь-які виборні та адміністративні посади, чим успішно

і користуються. Голова Приморської ОТГ – Олена Божкова, етнічна болгарка, активістка національного культурного товариства. За влучним формулюванням журналіста газети “Роден край”, викладача болгарської мови, активіста та письменника Леоніда Паскалова:

“...быть болгаринoм в наше время...[значит, что] ты можешь свободно учить свой язык... сейчас ограничений нет для карьерного роста, если у тебя болгарское происхождение... это значит... знать два языка, две или три культуры, у нас болгары свободно владеют и русским, и украинским, и болгарским... это возможность реализовать себя и на Украине, и на исторической родине”³⁰.

Самопрезентація. Оскільки головною метою будь-якої самопрезентації групи є завоювання симпатій та лояльності з боку значимої для неї групи людей, то конструювання образу є важливим елементом ідентичності. Говорячи про свою групу, респонденти найчастіше звертають увагу на такі риси, як працелюбність, поміркованість, миролюбність, щирість та відданість. Водночас визнають такі риси, як консервативність, неготовність швидко сприймати щось нове. Відповідно інших вони також оцінюють насамперед за цими ж якостями.

“Народ хозяйственный, довольно горделивый, / и ничего, что бьют эмоции ключом, / есть на столе мулина, каварма – уже счастливый! / Есть друг болгарин – и преграды нипочем... / Каким же духом надо обладать, / чтобы ни турки, ни монголы не сломали, / традиции свои не растерять и сделать так, чтобы повсюду принимали”³¹.

У цілому ставлення болгарського населення до актуальних питань сьогодення практично не відрізняється від середнього по району. На виборах до 2014 року населення підтримувало здебільшого представників Партії регіонів та Комуністичної партії. На виборах Президента України 2014 року перше місце посів Петро Порошенко (30,68 %), потім Тігіпко (17,93 %) та Тимошенко (7,8 %). Але на парламентських виборах 2014 року відносна більшість підтримали партію Опозиційний блок. Слід зазначити амбівалентне ставлення до перебігу українсько-російської війни на

³⁰ Інтерв’ю з Леонідом Паскаловим.

³¹ За: https://v-trifon.io.ua/journal_1.

Сході країни. Попри те що фронт проходить за 100 км від їхнього району, переважна більшість мешканців, незважаючи на національність, залишаються здебільшого аполітичними. Чітко простежується відсторонене ставлення до війни:

“Местное население – чтобы сепаратистских настроений, то не было никогда, чтобы антирусских настроений – тоже не было, в отличие от Западной Украины. Когда началась война... то было, конечно, неприятно... но многие считают, что это не их война, а каких-то других сил”³².

У часи найгострішої кризи весни 2014 року найчастіше повторювана теза звучала так:

“Болгары работают, и це головний внесок, який вони завжди робили на тих місцях, де вони мешкають”³³.

І як резюме-попередження: “Если болгар не трогать, то все будет нормально”³⁴.

Майбутнє. Бібліотека села Ботієвого (колишня Цареводарівка) має дві кімнати. В одній із них поміж книжок болгарською мовою висить портрет болгарського революціонера Христо Ботева з написом болгарською: “Българи да си останем!” Цей заклик, адресований місцевим болгарам, говорить про важливість збереження своєї ідентичності, вивчення мови, підтримки традицій та культури. “Залишаймося болгарами!” – говорить він. Наступна кімната вже суто українська, з традиційним портретом Тараса Шевченка, віночками, тризубом та малюнками на патріотичні теми. Гасло, яке, на думку господарів, має все об'єднувати, звучить так: “В історію свою візьми нас, Україно!” Насамперед асоціація виникає з минулим, мовляв, це заклик про необхідність інтеграції історії болгар України в загальну українську історію. Втім, є ще одна інтерпретація, яка має стосунок до майбутнього. На думку Леоніда Паскалова, це гасло про майбутнє, про бажання стати такою частиною в майбутньому:

“Мы хотим стать частью истории Украины. В будущем. Потому что наше прошлое было частью истории России. Было переселение из Болгарии в Бессарабию и из Бессарабии в Таврию – это было связано с Российской империей, и советская

³² Інтерв'ю з Леонідом Паскаловим.

³³ Інтерв'ю з Юрієм Гогунським.

³⁴ Інтерв'ю з Юрієм Гогунським.

власть – это тоже все российское. А вот с Украиной... мы должны быть частью ее истории, потому что Украина в нашем понимании не мононациональное государство. Мы украинские болгары. ...чтобы не было безликого поля, чтобы было многоцветие, в этом богатство Украины”.

ЛИТЕРАТУРА

Александр Дж. Культурная травма и коллективная идентичность // **Социологический журнал**. 2012. № 3.

Глинська Л. Особливості міжетнічних взаємовідносин народів полікультурного регіону Запорізького Приазов'я // **Українознавчий альманах**. 2012. Вип. 9.

Грищенко Ю. Національне питання в Україні у 1917–1921 роках // **Український історичний збірник**. Вип. 18. 2015.

Паскалов Л. **Таврійські історії. Повествовання на българите от Таврия**. Приморск, 2016.

Пачев С. І. Переселення болгар до Приазов'я у 1861–1863 роках // **Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ**. Вип. 2. Запоріжжя, 1996.

REFERENCES

Aleksander Dzh. (2012), “Kul'turnaya travma y kollektynnaya ydentychnost”, in *Sotsyolohychesky zhurnal*, № 3, pp. 5–40. (In Ukrainian).

Hlyns'ka L. (2012), “Osoblyvosti mizhetnichnykh vzayemovidnosyn narodiv polikul'turnoho rehionu Zaporiz'koho Pryazov'ya”, in *Ukrayinoznavchyy al'manakh*, Vyp. 9, pp. 40–3. (In Ukrainian).

Hryshchenko Yu. (2015), “Natsional'ne pytannya v Ukrayini u 1917–1921 rokakh”, *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk*, Vyp. 18, pp. 204–11. (In Ukrainian).

Paskalov L. (2016), *Tavryisky istorii. Povestvovanyya na belharite ot Tavryya*, Primorsk. (In Bulgarian).

Pachev S. I. (1996), “Pereselennya bolhar do Pryazov'ya u 1861–1863 rokakh”, in *Pivdenna Ukrayina XVIII–XIX stolittya. Zapysky naukovo-doslidnyts'koyi labaratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny ZDU*, Vyp. 2, Zaporizhzhya, pp. 130–9. (In Ukrainian).

І. М. Семиволос

**БОЛГАРСЬКА СПІЛЬНОТА ПРИАЗОВ'Я:
ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ТА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

У статті розглянуто складності поліетнічної історії Північного Приазов'я на прикладі болгарської спільноти. Початок формування постійного національного складу населення Північного Приазов'я припадає на другу половину XVIII ст., коли політика царського уряду створила умови для заселення та господарського освоєння регіону представниками як народів Російської імперії, так і держав-сусідів. Інтеграційні між-етнічні процеси спричинили численні взаємні запозичення і сприяли виникненню спільних рис культури цього регіону. Виникнення болгарських колоній на місці колишніх ногайських поселень було останнім масовим переселенням на ці землі в XIX ст. Важливою частиною історії про переселення є наратив про перешкоди та поневіряння, яких зазнали переселенці на своєму шляху. Мало місце два потоки переселення – з російської частини Бессарабії (болгари, албанці, гагаузи, росіяни та українці) та безпосередньо з Болгарії – з південно-східних регіонів. Переселенці з Болгарії зіткнулися з наслідками переселення мусульман до Османської імперії, що призвело до погіршення становища болгарського населення, оскільки влаштування емігрантів повністю було покладено на болгар. Поява татар також посилила переселенські настрої серед місцевих селян. Культурна травма болгарської спільноти розглянута через чотири важливі репрезентації. *Природа болю* – переслідування на батьківщині і пошук кращої долі на чужині із самоідентифікацією себе як *біженців*. *Природа жертви* – група пізнала біль через людські втрати під час переселення та перших тяжких років життя на нових землях. *Розподіл відповідальності* – турки як чинник, що змусив частину болгар залишити свою землю. *Зв'язок жертви з ширшою авдиторією* – переживання травми переселення здебільшого відбувалося всередині спільноти, і лише з 2000-х років болгарська громада щорічно восени скликає “Болгарський собор” для відзначення чергової сумної річниці переселення до Приазов'я.

Аналіз наративних та польових джерел продемонстрував, що культурна травма, завдана під час переселення, стала важливим елементом у формуванні ідентичності приазовських болгар. Тема розсіяння, туги за батьківщиною, вимушеність цього кроку задля захисту своєї родини від небезпек, чужа непривітна земля є найпоширенішими образами, які закріпилися в колективній пам'яті в контексті переселення.

Ключові слова: Північне Приазов'я, болгарська спільнота, колонізація, переселенці, колективна пам'ять

І. М. Семиволос

БОЛГАРСКОЕ СООБЩЕСТВО ПРИАЗОВЬЯ: ВОПРОС ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ И ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье рассмотрены сложности полиэтнической истории Северного Приазовья на примере болгарского сообщества. Начало формирования постоянного национального состава населения Северного Приазовья приходится на вторую половину XVIII в., когда политика царского правительства создала условия для заселения и хозяйственного освоения региона представителями как народов Российской империи, так и государств-соседей. Интеграционные межэтнические процессы вызвали многочисленные взаимные заимствования и способствовали возникновению общих черт культуры этого региона. Возникновение болгарских колоний на месте бывших ногайских поселений было последним массовым переселением на эти земли в XIX в. Важной частью истории о переселении является нарратив о препятствиях и лишениях, понесенных переселенцами на своем пути. Имело место два потока переселения – с российской части Бессарабии (болгары, албанцы, гагаузы, русские и украинцы) и непосредственно из Болгарии – с юго-восточных регионов. Переселенцы из Болгарии столкнулись с последствиями переселения мусульман в Османскую империю, что привело к ухудшению положения болгарского населения, поскольку устройство эмигрантов полностью было возложено на болгар. Появление татар также усилило переселенческие настроения среди местных крестьян. Культурная травма болгарского сообщества рассмотрена через четыре важные репрезентации. *Природа боли* – преследование на родине и поиск лучшей доли на чужбине с самоидентификацией себя как *беженцев*. *Природа жертвы* – группа узнала боль через человеческие потери во время переселения и первых тяжелых лет жизни на новых землях. *Распределение ответственности* – турки как фактор, заставивший часть болгар оставить свою землю. *Связь жертвы с более широкой аудиторией* – переживание травмы переселения преимущественно происходило внутри сообщества, и только с 2000-х годов болгарская община ежегодно осенью созывает “Болгарский собор” для празднования очередной печальной годовщины переселения в Приазовье.

Анализ нарративных и полевых источников показал, что культурная травма, нанесенная во время переселения, стала важным элементом в формировании идентичности приазовских болгар. Тема расседания, топки по родине, вынужденность этого шага для защиты своей семьи от опасностей, чужая неприветливая земля являются самыми распространенными образами, которые закрепились в коллективной памяти в контексте переселения.

Ключевые слова: Северное Приазовье, болгарское сообщество, колонизация, переселенцы, коллективная память

Стаття надійшла 17.02.2017